

Teresa ŁOZIŃSKA

Uniwersytet Jagielloński

teresa.lozinska@uj.edu.pl

CZANG KAJ-SZEK – OD FASCYNACJI DO ROZCZAROWANIA REWOLUCJĄ BOLSZEWICKĄ

ABSTRACT

Jiang Jieshi – from fascination to disappointment of the Bolshevik Revolution

This article is dedicated to Jiang Jieshi's – one of the greatest leaders of 20th century China – attitude to the Bolshevik Revolution. After introduction the author outlines the May Fourth Movement, where it explains the reasons of rejection of the traditional culture by the Chinese intellectuals and their interest in the Russian Revolution. The main part of the article focuses on the reasons of Jiang Jieshi's fascination of the revolution's phenomenon, and on the explanation of his disappointment of the Bolshevik Revolution and the Soviet Russia for which his mission to Moscow in 1923 had played a crucial role.

Keywords: China, Chinese political thought, Jiang Jieshi, Bolshevik Revolution

Słowa kluczowe: Chiny, chińska myśl polityczna, Czang Kaj-szek, rewolucja bolszewicka

WPROWADZENIE

Skoncentrowanie się przez Czang Kaj-szeka¹ na kwestii rewolucji podyktowane było wewnętrzną sytuacją Chin. Chińska rewolucja w początkach lat 20. XX wieku znajdowała się w punkcie krytycznym. Początkowo, u progu upadku dynastii Qing, rewolucja była celem jednej tylko partii – Tongmenghui (przemianowanej później na Kuomintang), a dopiero w następnych latach stała się także priorytetem innych ugrupowań. Kuomintang dążył do rewolucji nacjonalistycznej, Komunistyczna Partia Chin – do rewolucji klasowej, z kolei Partia Młodzieży Chińskiej nawoływała do rewolucji ludowej. Tym jednak, co je wszystkie łączyło, była silna potrzeba rewolucji jako drogi do ocalenia Chin. Przejawiając głód wiedzy i otwartość umysłu, Czang poszukiwał strategii i metod rewolucyjnej walki, które z sukcesem można byłoby przenieść na grunt chiński, a także modelu organizacyjnego partii rewolucyjnej, gdyż Kuomintang odznaczał się słabością wewnętrzną, będąc w istocie luźnym zrzeszeniem rewolucjonistów, a nie dobrze zorganizowaną partią.

RUCH 4 MAJA

Wraz z Ruchem 4 Maja eksploduje w Chinach zainteresowanie zachodnimi ideami². Intelktualiści, upatrując przyczyn upadku Chin w tradycyjnej kulturze chińskiej, nawołują do odrzucenia dotychczasowego porządku oraz zbudowania nowych Chin poprzez reformę intelektualną i społeczną. Tradycyjna chińska etyka, system rodzinny, zwyczaje, filozofia, a także instytucje społeczne i polityczne zostały zaatakowane. Ruch 4 Maja stanowił apogeum zapoczątkowanego w połowie drugiej dekady XX wieku Ruchu Nowej Kultury, głoszącego hasła odrodzenia Chin, stworzenia nowego społeczeństwa oraz nowej literatury i sztuki. Liderzy ruchu odebrali staranne wykształcenie klasyczne, uzupełnione studiami odbytymi za granicą: Chen Duxiu studiował we Francji, Cai Yuanpei w Niemczech, Hu Shi w Stanach Zjednoczonych, a Lu Xun w Japonii³.

¹ Czang Kaj-szek (Jiang Jieshi, Jiang Zhongzheng) (1887-1975) – chiński mąż stanu; po śmierci Sun Yat-sena (1925) przewodniczący Kuomintangu i przywódca Chin, od 1949 roku prezydent Republiki Chińskiej na Tajwanie.

² Nazwa Ruch 4 Maja wywodzi się od protestów studentów w Pekinie z 4 maja 1919 roku przeciw upokarzającej Chin polityce rządu względem Japonii. Wzbudziły one nastroje patriotyczne i antyimperialistyczne wśród Chińczyków. Termin Ruch 4 Maja używany jest w szerszym kontekście i obejmuje również generację intelektualistów Ruchu Nowej Kultury działających w latach 1915-1923, którzy gwałtownie zaatakowali konfucjanizm i zwrócili się w stronę Zachodu, poszukując rozwiązania palących problemów Chin. Zob. znakomitą pracę Chow Tse-tsung, *The May Fourth Movement. Intellectual Revolution in Modern China*, Cambridge, Mass. 1960, s. 1-6, *Harvard East Asian Studies*, 6; oraz *Beyond The May Fourth Paradigm. In Search of Chinese Modernity*, red. Chow Kai-wing i in., Lanham 2008, s. 1-16; Zheng Shiqu, *Xin wenhua yongdong yu fansheng xiandaixing sichao*, „Zhuanli Lunwen” 2009, nr 4, s. 4-21; Ma Jianbiao, *Xuesheng yu Guojia. Wusi xuesheng de jiben rentong ji zhengzhi zhuanxiang*, „Zhuanli Lunwen” 2010, nr 3, s. 37-51.

³ K. Seitz, *Chiny – powrót olbrzyma*, przeł. T. Mazur, Warszawa 2008, s. 136, *Dzieje Orientu*.

Ulegali oni oddziaływaniu zachodnich prądów intelektualnych; szczególnie w pierwszych latach działalności ruchu znajdowali się pod przemożnym wpływem Johna Deweya i Bertranda Russella⁴. Ruch 4 Maja propagował liberalizm i demokrację, zarazem upowszechniając idee socjalistyczne i anarchistyczne⁵.

Intelektualiści z Ruchu Nowej Kultury pragnęli oprzeć nową kulturę chińską na najlepszych elementach kultury zachodniej, na jej najnowszych ideach, odnajdowanych także w literaturze pięknej. W pierwszych latach działalności zdecydowana większość z nich opowiadała się za przyjęciem zachodniego liberalizmu. Jednak demonstracje z 4 maja 1919 roku wywołane postanowieniami konferencji paryskiej, które przyznawały dawne niemieckie koncesje w Shandongu Japonii, były już znakiem odrzucenia zachodniego liberalizmu. Postawa mocarstw zachodnich w Wersalu, które nie chciały zrzec się swych praw względem Chin, rozczarowała intelektualistów nastawionych prozachodnio i głoszących liberalne hasła, zwracając ich w stronę Rosji sowieckiej. Czynnikiem decydującym okazało się jednak potępienie przez Kreml nierównoprawnych traktatów oraz rezygnacja ze związanych z nimi koncesji i uprawnień względem Chin⁶. Rewolucja październikowa wywołała wielki entuzjazm i zainteresowanie w kręgach rewolucjonistów chińskich, poszukujących ocalenia swego kraju, stając się nowym paradygmatem rewolucji tego typu od czasów rewolucji francuskiej⁷. Ideologia marksizmu

⁴ Ruch miał charakter antytradycjonalistyczny, a jego liderzy byli pod przemożnym wpływem zachodnich idei, w szczególności pozytywizmu. Materializm i nauka były wielkimi hasłami ruchu. Chińscy intelektualiści, zmagając się z przewartościowaniem własnego dziedzictwa kulturalnego, wzięli na siebie zadanie zrozumienia rewolucyjnych idei płynących ze świata zachodniego. Jeden z najwybitniejszych intelektualistów chińskich XX wieku Hu Shi był uczniem Johna Deweya, a sam Dewey w latach 1920-1921 wykładał w Nankinie. Zob. *Sources of Chinese Tradition*, red. W.T. de Bary, New York 1960, s. 711-713, 814, *Records of Civilization, Sources and Studies*, 55, *Introduction to Oriental Civilizations*; R.A. Scalapino, G.T. Yu, *Modern China and its Revolutionary Process. Recurrent Challenges to the Traditional Order, 1850-1920*, Berkeley 1985, s. 518-569; B. Keenan, *The Dewey Experiment in China. Educational Reform and Political Power in the Early Republic*, Cambridge, Mass. 1977, s. 37-51, *Harvard East Asian Monographs*, 81.

⁵ Socjalizm i anarchizm pojawiły się w Chinach za pośrednictwem przebywających w Japonii studentów chińskich. Zob. M. Bernal, *The Triumph of Anarchism over Marxism, 1906-1907*, [w:] *China in Revolution. The First Phase, 1900-1913*, red. M.C. Wright, New Haven 1968, s. 97-107; Chow Tse-tsung, *The May Fourth Movement...*, s. 32.

⁶ W rzeczywistości na mocy układu podpisanego z rządem pekińskim 31 maja 1924 roku Sowieci zapewnili sobie poufny zwrot całej dawnej własności rosyjskiej i utrzymali jurysdykcję konsularną nad swoimi obywatelami w Chinach. Podtrzymano okupację Mongolii Zewnętrznej przez Armię Czerwoną, choć formalnie była ona częścią terytorium Chin.

⁷ Wiadomości na temat rewolucji październikowej pojawiły się w Chinach wraz z jej wybuchem, jednakże w 1918 roku było ich niewiele, ponadto skupiały się one raczej na wojskowych i politycznych wydarzeniach niż na ideologii. Pojawiające się artykuły nie dostarczały rzetelnej informacji na temat rewolucji i bolszewizmu, co wpłynęło nie tylko na ocenę rewolucji przez chińskich intelektualistów, ale również na rozumienie przez nich marksizmu. We wpływowym periodyku „Magazyn Wschodni” w ciągu roku od wybuchu rewolucji ukazało się pięć artykułów na temat rewolucji. Tylko w jednym artykule postrzegano rewolucję bolszewicką jako zagrożenie dla ładu światowego, w pozostałych przedstawiano Lenina jako słynnego ekonomistę, a rewolucję jako zwycięstwo demokracji nad autokracją, mające ustanowić egalitarne społeczeństwo w miejsce społeczeństwa kapitalistycznego (A. Dirlik, *The Origins of Chinese Communism*, New York 1989, s. 23-54).

była popularyzowana i przyjmowana w interpretacji bolszewików⁸, zwłaszcza Lenina, którego uwagi uzupełniała koncepcja permanentnej rewolucji Trockiego. Chińskim intelektualistom tworzącym w 1921 roku Komunistyczną Partię Chin pomocy udzielił Komintern i sowiecki rząd⁹.

FASCYNACJA CZANG KAJ-SZEKA FENOMENEM REWOLUCJI

Nadużyciem byłoby stwierdzenie, że Czang Kaj-szek należał do generacji Ruchu 4 Maja, gdyż nawet w okresie największej krytyki i zanegowania tradycyjnej kultury chińskiej nie podzielał bezkrytycznie tej postawy. Z pewnością pozostawał on jednak pod wielkim wpływem ruchu, także jego poglądy cechowały się radykalizmem¹⁰. Ruch propagujący nowe idee wywarł ogromny wpływ na rewolucjonistę poszukującego sposobów ocalenia Chin, od najmłodszych lat łaknącego wiedzy ze świata niechińskiego. Stworzył on niewątpliwie szansę nieznającemu języków obcych Czangowi na zapoznanie się z tłumaczonymi na język chiński dziełami autorów zachodnich, a tym samym na zrozumienie nowych idei, które mogły być użyteczne w rewolucyjnej działalności. Decydującym czynnikiem był jednak antyimperialistyczny charakter ruchu, który szerzył patriotyzm wśród Chińczyków. Czang z zapalem czytał modne i postępowe czasopisma z kręgu młodych intelektualistów: „Xinchao” („Nowe Trendy”), „Dongfang zazhi” („Magazyn Wschodni”), „Xinqingnian” („Nowa Młodzież” – najbardziej wpływowe w kręgu intelektualistów; czytane przez Czanga w latach 1919-1926). Czang, który – jak wiemy – planował naukę języków rosyjskiego i angielskiego, a także studia nad nowymi trendami intelektualnymi, zapoznawał się z zyskującymi popularność różnego rodzaju teoriami socjalistycznymi¹¹, a poszukując rozwiązania nabrzmiałych

⁸ S.R. Schram, *The Thought of Mao Tse-Tung*, Cambridge–New York 1989, s. 28, *Contemporary China Institute Publications*.

⁹ W czerwcu 1921 roku doszło w Szanghaju do spotkania 12 delegatów pod przewodnictwem moskiewskiego wysłannika Kominternu w celu założenia Komunistycznej Partii Chin. Jednym z delegatów był Mao Zedong. W skład kierownictwa weszli Chen Duxiu i Li Dazhao. Wysłannik Kominternu nadał partii leninowską strukturę organizacyjną. Pełnia władzy znajdowała się w rękach stojącego na szczycie Biura Politycznego, a zwłaszcza jego przewodniczącego. Zob. *The Rise to Power of the Chinese Communist Party. Documents and Analysis*, red. T. Saich, Armonk, N.Y. 1996, s. 46.

¹⁰ Czang w młodości był nacjonalistą i wystąpił przeciw dynastii Qing. Wraz z Ruchem 4 Maja jego nacjonalizm przekształcił się w antyimperializm. Czang sprzeciwiał się zagranicznej okupacji chińskiego terytorium i kontroli ekonomicznej, postrzegając relację pomiędzy Chinami a mocarstwami jako niewolnictwo. Dziennik Czanga pełen jest wpisów w rodzaju: „Wszyscy brytyjczyści wrogowie powinni zostać zabici! Brytyjczyści wrogowie, muszę was zabić! Jak moglibyśmy nie zabić brytyjskich barbarzyńców... Arogancja angielskich barbarzyńców narasta. Nie powinniśmy wyłącznie polegać na krajowej rewolucji Partii Pracy, ale spróbować znaleźć ostateczny sposób na rozwiązanie tej kwestii”. Zob. Yang Tianshi, *Zhaoxun zhengshi de Jiang Jieshi. Jiang Jieshi riji jiedu*, Shangxi 2008, s. 21; tenże, *Perspectives on Chiang Kaishek's Early Thought From His Unpublished Diary*, [w:] *The Chinese Revolution in the 1920s. Between Triumph and Disaster*, red. M. Leutner i in., London 2002, s. 82.

¹¹ W efekcie zainteresowania socjalizmem powstało wiele grup i organizacji zrzeszających głównie studentów, m.in. Grupa Młodych Socjalistów, Grupa Odrodzenia, Klub Marksistowski, Narodowe

problemów społecznych i ekonomicznych, zainteresował się marksizmem¹². W latach 1920-1923 jedną z lektur Czanga był *Zarys marksizmu*, który czytał z wielkim zainteresowaniem, skoro wspominał: *kiedy doszedłem do drugiej połowy książki, odkryłem głęboką teorię, w którą wczytywałem się z wielkim podziwem. Przez długi czas delektowałem się nią i nie śmiałem zamknąć książki*¹³. Zapoznał się również z *Manifestem komunistycznym* oraz kilkakrotnie przeczytał kolekcję prac Lenina¹⁴.

Czang Kaj-szek przejawiał w tym czasie ogromne zainteresowanie fenomenem rewolucji, co odzwierciedla jego lista lektur: *Historia rewolucji francuskiej*, *Historia rewolucji rosyjskiej*, *Historia rewolucji tureckiej*, *Historia Rosyjskiej Partii Komunistycznej*, *Utworzenie Rosyjskiej Partii Komunistycznej*, *Psychologia rewolucji*, *Techniki przewrotu i rewolucji* oraz *Historia Socjaldemokratycznej Partii Niemiec*¹⁵. Prace na temat rosyjskiej i francuskiej rewolucji przeczytał kilkakrotnie, dostrzegając wiele podobieństw pomiędzy obiema rewolucjami i aprobując metody rewolucyjne. Pisał: *Zdaję sobie sprawę, że metody i instytucje rosyjskiej rewolucji nie były nowe, dziewięć na dziesięć naśladowało metody rewolucji francuskiej. Rosjanie wyzybili się jednak błędów popełnionych przez Francuzów, co było najbardziej wartościowe*¹⁶, Czang uznał wiedzę zawartą w *Historii rewolucji rosyjskiej* za bardzo użyteczną.

Chińscy patrioci pragnęli zrozumieć ideologię bolszewizmu i poznać Rosję sowiecką. Podobne było też pragnienie Czang Kaj-szeka, który w styczniu 1919 roku napisał w dzienniku: *w tym roku zamierzam studiować język rosyjski i badać Rosję w celu uczy-nienia czegoś w przyszłości*¹⁷. Z wielką uwagą śledził wiadomości dotyczące rosyjskiej

Stowarzyszenie Studentów, Przymierze Ruchów na Rzecz Praw Kobiet (C.M. Wilbur, [w:] Ch'en Kung-po, *The Communist Movement in China*, New York 1979, s. 76-77).

¹² Marksizm znany był w Chinach na wiele lat przed powstaniem Ruchu 4 Maja. Po raz pierwszy nazwisko Marksa pojawiło się w chińskiej prasie na łamach „Wanguo Gongbao” („Przegląd Światowy”) w lutym 1899 roku, gdzie opublikowano pierwszy rozdział *The Social Evolution* angielskiego socjologa Benjamina Kidda, zaś nazwisko Engelsa pojawiło się w maju 1899 roku w tej samej pracy, wydanej w postaci broszury przez szanghajski dom wydawniczy Guang Xuehui. W 1903 roku wydano pracę japońskiego autora Shinzo Fukudy zatytułowaną *Modern Socialism*, gdzie pojawił się niewielki fragment *Manifestu komunistycznego* Marksa i Engelsa. W wydanej w 1903 roku książce *Socjalistyczne dziedzictwo* japońskiego autora Shusui Kotoku pojawiły się kolejne fragmenty *Manifestu*, a także wyjątki z pracy Engelsa *Socjalizm. Utopia i nauka*. W 1905 roku członek Tongmenghui Zhu Zhixin opublikował drugi rozdział *Manifestu* w swym artykule zatytułowanym *Krótkie biografie niemieckich socjalistycznych rewolucjonistów*. Do 1912 roku w Chinach opublikowano wszystkie części *Manifestu* wraz z przedmową Engelsa do wydania angielskiego z 1888 roku, a także prace Engelsa: *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*, *Rozwój socjalizmu od utopii do nauki* (A. Pantsov, *The Bolsheviks and the Chinese Revolution 1919-1927*, Honolulu 2000, s. 25-26, *Chinese Worlds*; Chow Tse-tung, *The May Fourth Movement...*, s. 32; A. Dirlik, *Revolution and History. The Origins of Marxist Historiography in China, 1919-1937*, Berkeley 1978, s. 21-23).

¹³ Yang Tianshi, *Zhaoxun zhengshi...*, s. 15-16. Wszystkie zamieszczone w artykule tłumaczenia z języka chińskiego i angielskiego: T. Łozińska.

¹⁴ Tamże, s. 14-18.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże, s. 17.

¹⁷ Tenże, *Perspectives on Chiang Kaishek's...*, s. 88.

rewolucji i sytuacji w Rosji, planował również podróż do tego kraju. W tym okresie postrzegał on rewolucję rosyjską jako *nową epokę*¹⁸. Pragnienie zrozumienia fenomenu rosyjskiej rewolucji wynikało z przekonania, że może ona dostarczyć strategii i wzorców organizacyjnych, które dałoby się zastosować w Chinach. Wiązało się to zarazem z przeświadczeniem, że rewolucja wymaga istnienia nowoczesnej partii i dobrze wykszcolonej, zdyscyplinowanej armii. Kuomintang był tymczasem luźnym zrzeszeniem rewolucjonistów, nieposiadającym wyszkolonej armii, a brak dobrej organizacji oraz chaos tym spowodowany czyniły tę partię niezdolną do przejścia władzy w Chinach i doprowadzenia do zjednoczenia państwa. Bolszewicy odnieśli natomiast budzący podziw sukces. Czang Kaj-szek, nie znając bolszewizmu ani nowego porządku wykreowanego przez bolszewików, był głęboko przeświadczony, że jedynie ucząc się od Rosji, Chiny mogą się stać silnym krajem i odzyskać niepodległość. Uważał, że podróż do Rosji sowieckiej jest pierwszym, nieodzownym krokiem, aby zmienić Chiny¹⁹. Ponadto – jak wówczas sądzono i jak zapewne sądził Czang – antyimperialistyczna polityka rządu sowieckiego dawała nadzieję na jego pomoc dla Chin. W sporządzonej w 1922 roku broszurze Czang stwierdził, że wszyscy ci, którzy dostrzegają w bolszewizmie jedynie samo zło, nie rozumieją Rosji sowieckiej. Sowiecki rząd nie był w jego mniemaniu anarchistyczny, a Nowa Ekonomiczna Polityka zmieniła oblicze rosyjskiego komunizmu. Chwalił on przyjęcie przez rząd sowiecki państwowego kapitalizmu i zezwolenie na własność prywatną²⁰. Jak się wydaje, Czang Kaj-szek nie rozumiał wówczas systemu rządu, instytucji, a także nowego porządku wykreowanego przez bolszewików.

Postawa Czang Kaj-szeka związana była również z polityką Kuomintangu, która polegała na poszukiwaniu międzynarodowego wsparcia w walce z rządem pekińskim i na drodze do zjednoczenia Chin²¹. Po odmowie ze strony Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych antyimperialistyczna Rosja sowiecka stawiała się dla Partii Narodowej naturalnym partnerem. Sun Yat-sen po raz pierwszy nawiązał kontakt z rządzącymi Rosją sowiecką w 1918 roku, wysyłając do Lenina list z gratulacjami po zwycięskiej re-

¹⁸ Jiang Zhongzheng, *Bendang guoming geming he egou gongchang geming de qubie*, 25 IV 1929, [w:] *Xian zontong jiang gong gong quanji* [Zbiór mów i pism Czang Kaj-szeka], Vol. 2, red. Zhang Qiyuan, Taipei 1984, s. 586.

¹⁹ *Jiang Jieshi nianpu chugao*, red. Fang Yingqiu, Wan RenYuan, Beijing 1992, s. 39.

²⁰ Yu Miin-ling, *A Reassessment of Chiang Kaishek And The Policy Of Alliance With The Soviet Union, 1923-1927*, [w:] *The Chinese Revolution...*, s. 101.

²¹ Po ogłoszeniu powstania Republiki Chińskiej (1 I 1912) Sun Yat-sen przekazał władzę Yuan Shikaiowi, który wkrótce potem rozpędził parlament i rozwiązał Kuomintang. W 1915 roku Yuan próbował ogłosić się cesarzem, jednak pod naciskiem prowincji odstąpił od tego planu. Zmarł niespodziewanie 6 czerwca 1916 roku po krótkiej chorobie. Wraz z tą datą państwo przestało istnieć; rozpoczął się trwający ponad 10 lat okres panowania *warlordów*. Chiny rozpadły się na wiele terytoriów, na których władzę sprawowali *warlordowie* z osobistymi armiami, prowadzący ze sobą nieustanne walki. W Pekinie znajdował się uznawany przez zagranicę rząd narodowy, którego władza ograniczała się jedynie do samego Pekinu. W Kantonie Sun Yat-sen skupił główne siły Kuomintangu, a jego celem było doprowadzenie do zjednoczenia Chin i odzyskanie niepodległości. Zob. E.P. Young, *The Presidency of Yuan Shih-k'ai. Liberalism and Dictatorship in Early Republican China*, Ann Arbor 1977, s. 27-254, *Michigan Studies on China*; P. Zarrow, *China in War and Revolution, 1895-1949*, London-New York 2005, s. 83-94, *Asia's Transformations*.

wolucji²². Dwa lata później spotkał się on w Szanghaju z przedstawicielem Kominteru Grigorijem Wołyńskim. Rozmawiano o Rosji i rewolucji, ponadto Sun przedstawił plany wojskowej ekspedycji z południa na północ Chin. W tym czasie Sun Yat-sen był wielce zainteresowany sytuacją w Rosji i rosyjskim doświadczeniem w prowadzeniu rewolucji, o czym świadczy między innymi jego list do Grigorija Cziczerina z sierpnia 1921 roku, w którym pisał: *Chciałbym nawiązać osobisty kontakt z Panem i Pana moskiewskimi przyjaciółmi. Jestem żywo i zainteresowany waszym dziełem, w tym zwłaszcza waszą organizacją, organizacją waszej armii i systemu edukacji. Pragnąłbym poznać opinie Pana i Pańskich przyjaciół w tych kwestiach, szczególnie odnośnie do systemu edukacji*²³. Te wczesne kontakty doprowadziły do spotkań Suna z przedstawicielami Kominternu: w grudniu 1921 roku z Hendricusem Sneevlietem (znanym pod pseudonimem Maring), w czerwcu 1922 roku z Siergiejem Dalinem oraz w styczniu 1923 roku z Adolfem Joffe. Podczas tych spotkań dyskutowano na temat aliansu Moskwy i Kantonu²⁴ i chociaż nie osiągnięto w tej kwestii porozumienia, to rozmowy te stworzyły Sunowi możliwość bliższego zapoznania się z sytuacją w Rosji, zwłaszcza że wykazywał on wielkie zainteresowanie Nową Ekonomiczną Polityką, którą postrzegał jako zbliżoną do chińskich planów rozwoju przemysłowego²⁵. Do najważniejszych ustaleń doszło w trakcie spotkania w styczniu 1923 roku, po którym podpisano słynne porozumienie o współpracy Sun–Joffe²⁶. Dokument ten jest szczególnie ważny, gdyż pokazuje stosunek Sun Yat-sena do komunizmu. Deklaracja zawiera stwierdzenie: *Ani porządek komunistyczny, ani system sowiecki nie mogą być obecnie wprowadzone w Chinach*. Sun i Joffe podzielali opinię, iż *Najważniejszym i najbardziej palącym problemem Chin jest osiągnięcie narodowego zjednoczenia oraz pełnej niepodległości*. Co więcej, Joffe deklarował, że *Rosjanie darzą olbrzymią sympatią Chiny, które mogą liczyć na wsparcie Rosji*²⁷. Powyższe stwierdzenia można zinterpretować jako zobowiązanie rządu sowieckiego do udzielenia pomocy Kuomintangowi w narodowej rewolucji prowadzącej do niepodległości i zjednoczenia Chin.

ROZCZAROWANIE CZANG KAJ-SZEKA REWOLUCJĄ ROSYJSKĄ

W marcu 1923 roku rząd sowiecki zdecydował się udzielić pomocy Sun Yat-senowi i wysłać mu swych doradców. Czang Kaj-szek, już wcześniej sondowany przez Suna

²² List Sun Yat-sena do Lenina nie został odnaleziony. Zachowała się natomiast odpowiedź rządu sowieckiego. Zob. X.J. Eudin, R.C. North, *Soviet Russia and the East, 1920-1927. A Documentary Study*, Stanford 1957, s. 217, *Hoover Institution on War, Revolution, and Peace*.

²³ J. Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, London 1951, s. 92.

²⁴ C.M. Wilbur, *Sun Yat-sen. Frustrated Patriot*, New York 1976, s. 118-140, *Studies of the East Asian Institute*.

²⁵ N.D. Palmer, Shao Chuan Leng, *Sun Yat-sen and Communism*, New York 1961, s. 50, *Foreign Policy Research Institute Series*, nr 10.

²⁶ Keiji Furuya, *Chiang Kai-shek. His Life and Times*, New York 1981, s. 134-136.

²⁷ C.M. Wilbur, *Sun Yat-sen...*, s. 137-138.

w sprawie gotowości wyjazdu do Rosji sowieckiej, otrzymał wówczas polecenie kierowania misją rządu kantońskiego do Moskwy. W celu przygotowania delegacji spotkał się więc 5 sierpnia 1923 roku w Szanghaju z przedstawicielem Kominternu Marinem i jeszcze tego samego dnia przedstawił propozycję dla rządu sowieckiego. Poza oficjalną ofertą Suna odnośnie do utworzenia bazy wojskowej na północnym zachodzie, dokument ten zawierał opis aktualnego stanu rewolucji chińskiej i plan jej militarnego rozwoju. Przyczynę porażki rewolucji w Chinach Czang dostrzegał w braku armii. Z dokumentu można dowiedzieć się również, jakie Czang miał spojrzenie na samą rewolucję oraz na relację rewolucji w Chinach do rewolucji w Rosji. Postrzegał on wydarzenia w Chinach jako część światowej rewolucji, przekonując, że porażka chińskiej rewolucji mogłaby wpłynąć na jej przyszłość. Tak przedstawiał cele rewolucji w Chinach: *Celem narodowej rewolucji jest walka z chińskimi warlordami – narzędziem w rękach międzynarodowego imperializmu. Dokładniej rzecz ujmując, ze światowym kapitalizmem i imperializmem, które przekształciły Chiny niemalże w kolonię. Dopóki nie obalimy światowego kapitalizmu i imperializmu, dopóty nie będzie możliwe osiągnięcie przez Chiny prawdziwej niepodległości. Naszym zadaniem jest obalenie światowego kapitalizmu. Dlatego też nasza narodowa rewolucja niesie ze sobą międzynarodowy wymiar. [...] Niezwykle trudne będzie dla Chin ukończenie misji samodzielnie, dlatego musimy współpracować ze Związkiem Sowieckim w ruchu antyimperialistycznym. Państwa kapitalistyczne umyślnie dokonują sabotażu, sprzeciwiając się trwaniu rządu robotniczo-chłopskiego. Związek Sowiecki może również odnieść korzyści na współpracy z Chinami*²⁸. Najpilniejszym zadaniem miało być stworzenie wyszkolonej armii do walki z warlordami i mocarstwami imperialistycznymi. Zdaniem Czanga, jako że chińska rewolucja jest częścią światowej, współpraca pomiędzy Kuomintangiem a Rosją sowiecką jest wzajemnie korzystna²⁹.

16 sierpnia 1923 roku Czang Kaj-szek wyruszył do Moskwy wraz z towarzyszącymi mu Wang Dengyunem, Shen Dingyiem i Zhang Taileiem. Dotarli na miejsce 2 września 1923 roku. Celem oficjalnym misji było *nauczenie się sowieckiego postrewolucyjnego systemu partyjnego oraz politycznej i wojskowej organizacji*³⁰, natomiast celem faktycznym uzyskanie sowieckiej pomocy w utworzeniu bazy wojskowej na północy Chin. W trakcie trwającego trzy miesiące pobytu w Moskwie Czang odbył wiele spotkań z przedstawicielami partii, interesując się szczególnie organizacją wojska, systemem politycznym, administracją oraz technologiami. Wizytował jednostki Armii Czerwonej, szkoły wojskowe różnego stopnia i organizacje Partii Komunistycznej w wojsku. Na spotkaniu z żołnierzami Armii Czerwonej wygłosił przemówienie, nie wiedząc, że tłumacz uzupełniał jego słowa prosowieckimi sloganami. Czang przyznał, że sam jest rewolucjonistą, członkiem rewolucyjnej Partii Narodowej i żołnierzem, a celem jego wizyty jest uczenie się od Rosji sowieckiej oraz nawiązanie współpracy, która doprowadzi do zwycięstwa nad imperializmem i kapitalizmem. Czang był pod wielkim wrażeniem at-

²⁸ Yu Miin-ling, *A Reassessment of Chiang Kaishek...*, s. 103.

²⁹ Tamże, s. 102.

³⁰ Chiang Kai-shek, *Soviet Russia in China. A Summing up at Seventy*, New York 1958, s. 18-19.

mosfery w Armii Czerwonej i panującej w niej dyscypliny³¹. W trakcie wizyty odbył wiele spotkań z przedstawicielami rządu sowieckiego, z Cziczerinem, Kalininem, a także Trockim, którzy zrobili na nim bardzo dobre wrażenie (po spotkaniu z Cziczerinem Czang odnotował w diariuszu: *był bardzo szczery podczas naszego spotkania; jego postawa jest bardzo życzliwa*³²). Wysoko ocenił też rosyjskie społeczeństwo, pisząc: *Rosjanie bez względu na swój wiek i pozycję społeczną są dużo bardziej szczerzy i uczciwi niż Chińczycy*³³. Złą opinię wyrobił sobie jednak o urzędnikach partyjnych (zwłaszcza o urzędnikach Ludowego Komitetu Spraw Zagranicznych), którzy mieli być arogancy, pozbawieni ducha służby, niedotrzymujący słowa. Zauważył również, że członkowie partii pragną władzy i korzyści, nawet bardziej, niż ma to miejsce w Kuomintangu, gdzie mniejszość koncentruje całą władzę w państwie, wykluczając innych³⁴. Wielkim rozczarowaniem była też postawa Rosji wobec Mongolii, którą mimo wcześniejszych deklaracji Moskwa wciąż zaliczała do swojej strefy wpływów.

Największym ciosem dla Czanga było jednak wystąpienie Grigorija Zinowjewa na posiedzeniu Komitetu Wykonawczego Kominternu 25 listopada 1923 roku. Zinowjew miał wówczas oświadczyć, że *Trzy Zasady Ludu*³⁵ są tylko politycznym sloganem w początkowej fazie rewolucji, po której, jak można się domyśleć, miał nastąpić bolszewizm. Zinowjew twierdził, że polityka Kuomintangu może doprowadzić do zastąpienia imperialistycznych mocarstw przez chińską burżuazję. Ta szokująca Czanga wypowiedź była wszakże odzwierciedleniem wcześniejszych poglądów Zinowjewa, który już w 1919 roku, odnosząc się do rewolucji w Chinach, eksponował rolę proletariatu i chłopów w narodowej rewolucji oraz podkreślał wagę walki klas w ruchu antyimperialistycznym. Odpowiadając Zinowjewowi, Czang oświadczył, że Sowietci nie rozumieją Chin i narodowej rewolucji, której celem jest realizacja Trzech Zasad Ludu Sun Yat-sena, dodając, iż Chińczycy to w większości mała burżuazja i chłopci, tak więc w jego kraju nie ma warunków na propagandę komunistyczną³⁶. Czang Kaj-szek postulował też wówczas dwufazową rewolucję, polegającą na osiągnięciu niepodległości w pierwszej fazie, a przeprowadzeniu rewolucji ekonomicznej i społecznej w fazie drugiej. W opinii Czanga zadaniem Kuomintangu było zjednoczenie wszystkich Chińczyków wokół wspólnego celu, czyli ocalenia Chin; nie było natomiast jego celem dzielenie społeczeństwa na antagonistyczne klasy³⁷. Przed wyjazdem z Moskwy Czang otrzymał rezolucję Kominternu odnoszącą się do Kuomintangu, wzywającą do zwalczania wyzysku Chin zarówno przez państwa kapitalistyczne, jak i przez rodzimy kapitał³⁸. Treść rezolucji bezsprzecznie ujawniała in-

³¹ Yu Miin-ling, *A Reassessment of Chiang Kaishek...*, s. 102.

³² Yang Tianshi, *Perspectives on Chiang Kaishek's...*, s. 89.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 90.

³⁵ Trzy Zasady Ludu – nacjonalizm, demokracja i dobrobyt ludu. Sformułowane przez Sun Yat-sena, stanowiły fundament jego doktryny politycznej i podstawę ideologiczną Kuomintangu.

³⁶ *Jiang Jieshi...*, s. 141; Chiang Kai-shek, *Soviet Russia in China...*, s. 22.

³⁷ Chiang Kai-shek, *Soviet Russia in China...*, s. 22.

³⁸ J. Polit, *Pod wiatr. Czang Kai-shek. 1887-1975*, Kraków 2008, s. 76, *Arkana Historii*.

tencję komunistów, którzy pragnęli podzielić chińskie społeczeństwo na wrogie klasy i doprowadzić do konfliktu między nimi³⁹. W sporządzonym tego samego dnia wpisie w diariuszu Czang ocenił rezolucję Kominternu jako powierzchowną i nierealistyczną. Był oburzony arogancką postawą Rosji, która: *Postrzega siebie jako centrum światowej rewolucji, co jest naprawdę nazbyt przesadne i aroganckie. Co więcej, Zinowjew jako przywódca wydaje się być człowiekiem pokonanym, któremu nie udaje się już wzbudzić czyjegokolwiek zainteresowania. Wiem, że Czwarta Międzynarodówka musi zostać zawiązana jak najszybciej, aby przewyżyć niewłaściwe działania Trzeciej*⁴⁰.

Misja Czanga zakończyła się porażką, nie zdołał on bowiem uzyskać ani wojskowego, ani finansowego wsparcia dla planów utworzenia bazy wojskowej na północy Chin. Sowietci zobowiązali się jedynie wysłać więcej doradców na południe Chin, by szkolić armię w oparciu o model sowiecki. Delegacja chińska opuściła Moskwę 29 listopada, by dotrzeć do Szanghaju 15 grudnia 1923 roku. Tuż przed przybyciem do Szanghaju Czang wysłał Sun Yat-senowi raport z pobytu w Moskwie. Jest to najprawdopodobniej najważniejszy dokument wskazujący na stosunek Czanga do Rosji sowieckiej w tym czasie; niestety nie jest znana jego zawartość, gdyż dokument nigdy nie został opublikowany. W książce *Rosja sowiecka w Chinach* Czang wspomina jednak o jego treści. Nie ma pewności, że nie zmodyfikował on w niej pewnych tez z raportu, tekst książki wyraźnie jednak wskazuje na to, że krótki, trzymiesięczny pobyt w Rosji sowieckiej skutkował zmianą dotychczasowej wizji Czanga. Polityka bolszewików rozczarowała go: *Przekonałem się, że sowieckie polityczne instytucje były instrumentami tyranii i terroru, fundamentalnie sprzecznymi z politycznymi ideami Kuomintangu opierającymi się na Trzech Zasadach Ludu. By to pojąć, musiałem pojechać do Rosji*⁴¹. Zapewne w raporcie skierowanym do Sun Yat-sena Czang zawarł impresje z wizyty w Rosji sowieckiej oraz wyraził sprzeciw wobec perspektywy współpracy Kuomintangu i Komunistycznej Partii Chin. Na polecenie Suna w styczniu 1924 roku Czang osobiście złożył mu relację z pobytu w Moskwie. Wówczas wyraził swą krytyczną opinię o ewentualnej współpracy Kuomintangu i Komunistycznej Partii Chin, podzielił się też podejrzeniami wobec strategii komunistów (zdaniem Czanga komuniści mieli zamiar manipulować przeważającym liczebnie Kuomintangiem, aż do przejęcia nad nim kontroli)⁴². Wyrażając sprzeciw wobec włączenia komunistów w szeregi Kuomintangu, Czang nie miał jednak wpływu na ostateczną decyzję Suna o współpracy z komunistami, jeszcze przed powrotem Czanga, w październiku 1923 roku do Kantonu przybył oficjalny sowiecki doradca Michaił Borodin, aby przygotować reorganizację Kuomintangu⁴³, a w styczniu 1924 roku pierwszy narodowy kongres partyjny Kuomintangu nie tylko przeprowadził reorganizację partii, ale też zatwierdził bliską współpracę ze Związkiem

³⁹ Chiang Kai-shek, *Soviet Russia in China...*, s. 22.

⁴⁰ Yang Tianshi, *Perspectives on Chiang Kaishek's...*, s. 90-91.

⁴¹ Chiang Kai-shek, *Soviet Russia in China...*, s. 19.

⁴² Tamże, s. 25.

⁴³ Chiang Yung-ching, *Borodin and the Reorganization of the Chinese Nationalistic Party*, [w:] *Symposium on the History of The Republic of China*, Vol. 3, Taipei 1981, s. 73-93.

Sowieckim⁴⁴. Partia została zreorganizowana na wzór bolszewicki, z hierarchiczną (pięciostopniową) strukturą wodzowską, rewolucyjną retoryką, ponadto powołano Centralny Komitet Wykonawczy. Komuniści wstępowali do Kuomintangu indywidualnie, ponieważ na formalny sojusz obu partii nie wyraził zgody Sun.

Wiarygodnym źródłem wiedzy o stosunku Czanga do Sowietów jest jego list do przyjaciela, członka Kuomintangu, Liao Zhongkaia, z marca 1924 roku, w którym wyraził swą opinię na temat Rosji sowieckiej (kopie listu rozesłał Czang także innym członkom Kuomintangu). Pisał: *Jest jeszcze inna sprawa, którą chciałbym Ci szczerze wyznać. Odróżniać powinno się realia od teorii. Nie możemy ignorować realiów tylko z tego powodu, że zdarza się nam wierzyć w określoną teorię czy teorie. Zgodnie z moją obserwacją – nie można ufać Rosyjskiej Partii Komunistycznej. Mówiłem Ci już wcześniej, że można dać wiarę tylko trzydziestu procentom z tego, co Rosjanie mają do powiedzenia. [...] Nie chciałbym zmniejszać Twojego zainteresowania, skoro masz tak dużą wiarę w Sowietów. Znaczące jest to, że tylko członkowie Międzynarodówki, a nigdy członkowie Rosyjskiej Partii Komunistycznej, odwołują się do Sun Yat-sena, podczas gdy chińscy komuniści w Rosji zawsze mówią o nim z rezerwą i podejrzliwie. Rosyjska Partia Komunistyczna ma wobec Chin tylko jeden cel, mianowicie przekształcić Komunistyczną Partię Chin w narzędzie do swego własnego użytku*⁴⁵. Czang wyrażał wątpliwości co do możliwości dłuższej współpracy z komunistami, a także obawę, że polityka komunistów doprowadzi do tego, iż prowincje: Mongolia, Xinjiang i Tybet – znajdą się pod dominacją sowiecką. *To, co Sowietci zwą internacjonalizmem i światową rewolucją, jest niczym innym jak tylko carskim imperializmem, ale o innym imieniu, by wprowadzić świat w błąd*⁴⁶. W opinii Czanga celem Rosji sowieckiej, a także Wielkiej Brytanii, Francji, Stanów Zjednoczonych oraz Japonii, było wzbogacenie się i zniszczenie innych krajów. Sowiecki imperializm miał być odmienny jedynie poprzez swój wymiar, a nie naturę. W powyższym liście Czang wyraził rozczarowanie Rosją sowiecką oraz obawy co do strategii polegającej na przyjmowaniu komunistów w szeregi Kuomintangu⁴⁷.

A jednak, świadom słabości wojskowej i braku funduszy, pomimo wyrażanych zastrzeżeń i nieufności wobec Sowietów, Czang uznawał za korzystną krótkotrwałą współpracę z nimi, pod warunkiem zachowania niezależności Kuomintangu. Dlatego też aż do 1927 roku, kiedy dochodzi do wykluczenia komunistów z Kuomintangu i zerwania sojuszu z Sowietami, nieznana jest żadna jego oficjalna wypowiedź, w której krytycznie wypowiadałby się o Rosji sowieckiej. Często natomiast podkreślał w tym czasie znaczenie zachowania niezależności wobec komunistów. 21 maja 1926 roku Czang zapisał w diariuszu: *Światowa rewolucja wymaga jednolitego dowództwa, ale reżim rewolucyjny każdego z krajów powinien być nadal niezależny i mieć wolny wybór*

⁴⁴ *Manifesto of The First National Congress of The Kuomintang*, [w:] *The Kuomintang. Selected Historical Documents, 1894-1969*, red. M.J.T. Shieh, New Haven 1970, s. 75-85, *Asia in the Modern World*, nr 7; C.M. Wilbur, *The Nationalist Revolution in China, 1923-1928*, Cambridge 1984, s. 13-14; W. Franke, *A Century of Chinese Revolution, 1851-1949*, Columbia 1970, s. 131-135.

⁴⁵ *Jiang Jieshi...*, s. 161.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże.

właściwych osób i administracji⁴⁸. Niejednoznaczna postawa Czanga wobec Sowietów wynikała poniekąd z jego wielkiej admiracji wobec sowieckiego systemu partyjnego. W mowie wygłoszonej w Akademii Wojskowej Whampoa 7 czerwca 1926 roku powiedział: *Jedna partia decyduje o wszystkim. Rewolucja, która wygląda właśnie w ten sposób, jest prawdziwie udaną rewolucją. Jeśli Chiny chcą przeprowadzić rewolucję, to muszą skoncentrować wszystkie siły i naśladować metody rosyjskiej rewolucji. Rewolucja nigdy się nie powiedzie, dopóki nie wypracuje dyktatury i autokracji jednej partii*⁴⁹. Taki sposób myślenia nie był niczym nowym, gdyż dzięki dokonanej przez Sun Yat-sena reorganizacji partii na wzór bolszewicki Kuomintang stał się zwartą, dobrze zorganizowaną partią o żelaznej dyscyplinie, zdolną do przeprowadzenia pełnej rewolucji. Sam Czang w wyniku wspomnianej powyżej reorganizacji został komendantem nowo utworzonej Akademii Wojskowej Whampoa, następnie niemal samodzielnie wypracował jej program, decydując o długości szkolenia i doborze nauczycieli. Pomimo sowieckich wpływów kadeci kształceni byli w duchu patriotyzmu, wierności wobec Trzech Zasad Ludu i w oparciu o tradycyjne cnoty konfucjańskie (posłuszeństwo, dyscyplina, ciężka praca, poświęcenie). Także w Kuomintangu nie przeprowadzono dyskusji na temat przyjęcia ideologii bolszewików, pomimo reorganizacji partii modelowanej na wzór bolszewicki oraz współpracy z Sowietami. Ideologią Kuomintangu pozostały Trzy Zasady Ludu Sun Yat-sena⁵⁰.

W wygłoszonej w 1929 roku mowie do mieszkańców Hunanu, zatytułowanej *Różnica pomiędzy rewolucją narodową Kuomintangu a rewolucją komunistyczną rosyjskiej partii komunistycznej*, Czang przedstawił rozbieżności pomiędzy obiema partiami oraz spojrzenie na rewolucję z punktu widzenia motywacji, natury i metod działania. W jego przekonaniu obie partie kierowały się odmienną motywacją. Motywem działania Sowietów miała być walka klas, a jej genezą nienawiść. Motywem działania Kuomintangu miało być zaś ocalenie całego narodu, miłość i pokój⁵¹. Czang przywołał słowa Sun Yat-sena zwracającego się w 1923 roku do przedstawiciela Sowietów: *Rewolucja sowiecka jest motywowana nienawiścią do ludzi. Powodem, dla którego zaangażowałem się w rewolucję, jest miłość do ludzi*⁵². Jak przekonywał Czang Kaj-szek, motywem rewolucji chińskiej jest ocalenie całego narodu, a nie korzyść jednej tylko grupy; tymczasem *Sowieci wykorzystali nienawiść ludzi do klasy rządzącej i wzniesili terror; ich rewolucja jest wynikiem nienawiści. Motywem działania komunistów była walka i przemoc, podczas gdy rewolucja narodowa w Chinach była motywowana miłością i aspiracjami niepodległościowymi oraz pokojem dla ludzkości*⁵³. Zdaniem Czanga rewolucja ko-

⁴⁸ Yang Tianshi, *Perspectives on Chiang Kaishek's...*, s. 94.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ R.B. Landis, *Training and Indoctrination at the Whampoa Academy*, [w:] *China in the 1920s. Nationalism and Revolution*, red. F.G. Chan, T.H. Etzold, New York 1976, s. 73-93, *History of Modern China*.

⁵¹ J. Zhongzheng, *Bendang guoming...*, s. 585.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże.

munistyczna nie odpowiadała chińskim warunkom, ponieważ komuniści opierali się na przemoc, wyzysku i wykorzystywaniu innych, by odnieść korzyść własną. Nie pasowała ona do Chińczyków, którzy byli z natury pokojowi i tolerancyjni⁵⁴. Odmierna była też natura obu ruchów rewolucyjnych: *Rosyjska rewolucja jest rewolucją klasową, skierowaną na odniesienie korzyści tylko przez jedną klasę. Rewolucja narodowa dąży do złączenia i ocalenia całego narodu*⁵⁵. Ponadto rosyjska rewolucja *Nie przystaje do społecznych warunków w Chinach, gdzie nie ma konfliktu pomiędzy interesami klasowymi, bowiem nie rozwinął się przemysł i nie ma zarysowanych różnic pomiędzy klasami. Pod naporem imperializmu jest naród jako całość*⁵⁶. Nie jest w końcu metodą rewolucji chińskiej walka klas oraz wykorzystanie mas i armii do wzniesienia rewolty [...]. W Chinach niepodobna stworzyć świadomości klasowej przez przeciwstawianie proletariatu wszystkim klasom w brutalnej akcji, by rewolucja mogła zwyciężyć⁵⁷. Jedyną rewolucyjną metodą Kuomintangu może być zdaniem Czanga *podążanie, popularyzowanie i realizowanie w praktyce Trzech Zasad Ludu, a także ochotnicze wstępowanie do ruchu, nigdy zaś przeemoc*⁵⁸. Raz jeszcze usprawiedliwiając swą wcześniejszą postawę wobec Rosji sowieckiej, Czang pisał: *Na początku rewolucji, w 1917 roku, byłem wielkim sympatykiem rewolucji, postrzegałem ją jako nową epokę i gorliwie pragnąłem zapoznać się z nią, niestety sytuacja w Chinach uniemożliwiła mi wyjazd. Dopiero dzięki wizycie w Moskwie mogłem zapoznać się z sowiecką rewolucją i poznać jej prawdziwe oblicze. Moje własne podejście do Sowietów dzieli się na dwa okresy: od zwycięstwa rewolucji do pobytu w Moskwie oraz od pobytu w Moskwie do teraz. W pierwszym okresie byłem sympatykiem rewolucji, w drugim okresie rewolucja rozczarowała mnie*⁵⁹.

ZAKOŃCZENIE

Najbardziej doniosłym skutkiem wizyty Czang Kaj-szeka w Moskwie była zmiana jego spojrzenia na Rosję sowiecką, postrzegania rewolucji oraz związków między chińską a światową rewolucją. Przed wyjazdem do Moskwy Czang nie krył entuzjazmu dla Rosji sowieckiej (głównie za jej antyimperialistyczną politykę) i rewolucji bolszewickiej, jednakże na krótko przed końcem misji zmienił zdanie i nie postrzegał już Moskwy jako centrum światowej rewolucji, co więcej – uznał, że pod głoszonymi przez Sowietów hasłami internacjonalizmu kryje się imperializm, będący dla Chin o wiele większym zagrożeniem niż to płynące z Zachodu. Dzięki wizycie w Moskwie Czang Kaj-szek zrozumiał fundamentalną różnicę pomiędzy rosyjską rewolucją a narodową rewolucją w Chinach.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże, s. 587.

⁵⁷ Tamże, s. 586.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże.

BIBLIOGRAFIA

- de Bary W.T., *Sources of Chinese Tradition*, New York 1960, *Records of Civilization, Sources and Studies*, 55, *Introduction to Oriental Civilizations*.
- Bernal M., *The Triumph of Anarchism over Marxism, 1906-1907*, [w:] *China in Revolution. The First Phase, 1900-1913*, red. M.C. Wright, New Haven 1968.
- Chiang Kai-shek, *Soviet Russia in China. A Summing up at Seventy*, New York 1958.
- Chiang Yung-ching, *Borodin and the Reorganization of the Chinese Nationalistic Party*, [w:] *Symposium on the History of The Republic of China*, Vol. 3, Taipei 1981.
- Chow Kai-wing i in. (red.), *Beyond The May Fourth Paradigm. In Search of Chinese Modernity*, Lanham 2008.
- Chow Tse-tsung, *The May Fourth Movement. Intellectual Revolution in Modern China*, Cambridge, Mass. 1960, *Harvard East Asian Studies*, 6.
- Degras J., *Soviet Documents on Foreign Policy*, London 1951.
- Dirlik A., *Revolution and History. The Origins of Marxist Historiography in China, 1919-1937*, Berkeley 1978.
- Dirlik A., *The Origins of Chinese Communism*, New York 1989.
- Eudin X.J., North R.C., *Soviet Russia and the East, 1920-1927. A Documentary Study*, Stanford 1957, *Hoover Institution on War, Revolution, and Peace*.
- Fang Yingqiu, Wan RenYuan (red.), *Jiang Jieshi nianpu chugao*, Beijing 1992.
- Franke W., *A Century of Chinese Revolution, 1851-1949*, Columbia 1970.
- Furuya Keiji, *Chiang Kai-shek. His Life and Times*, New York 1981.
- Jiang Zhongzheng, *Bendang guoming geming he egou gongchang geming de qubie*, 25 IV 1929, [w:] *Xian zontong jiang gong quanji* [Zbiór mów i pism Czang Kaj-szeka], Vol. 2, red. Zhang Qiyuan, Taipei 1984.
- Keenan B., *The Dewey Experiment in China. Educational Reform and Political Power in the Early Republic*, Cambridge, Mass. 1977, *Harvard East Asian Monographs*, 81.
- Landis R.B., *Training and Indoctrination at the Whampoa Academy*, [w:] *China in the 1920s. Nationalism and Revolution*, red. F.G. Chan, T.H. Ertold, New York 1976, *History of Modern China*.
- Ma Jianbiao, *Xuesheng yu Guojia. Wusi xuesheng de jiben rentong ji zhengzhi zhuanxiang*, „Zhuanli Lunwen” 2010, nr 3.
- Manifesto of The First National Congress of The Kuomintang*, [w:] *The Kuomintang. Selected Historical Documents, 1894-1969*, red. M.J.T. Shieh, New Haven 1970, *Asia in the Modern World*, No. 7.
- Palmer N.D., Shao Chuan Leng, *Sun Yat-sen and Communism*, New York 1961, *Foreign Policy Research Institute Series*, No. 10.
- Pantsov A., *The Bolsheviks and the Chinese Revolution 1919-1927*, Honolulu 2000, *Chinese Worlds*.
- Polit J., *Pod wiatr. Czang Kai-shek. 1887-1975*, Kraków 2008, *Arkana Historii*.
- Saich T. (red.), *The Rise To Power of The Chinese Communist Party. Documents and Analysis*, Armonk, N.Y. 1996.

- Scalapino R.A., Yu G.T., *Modern China and its Revolutionary Process. Recurrent Challenges to the Traditional Order, 1850-1920*, Berkeley 1985.
- Schram S.R., *The Thought of Mao Tse-Tung*, Cambridge–New York 1989, *Contemporary China Institute Publications*.
- Seitz K., *Chiny – powrót olbrzymia*, przeł. T. Mazur, Warszawa 2008, *Dzieje Orientu*.
- Wilbur C.M., *Sun Yat-sen. Frustrated Patriot*, New York 1976, *Studies of the East Asian Institute*.
- Wilbur C.M., *The Nationalist Revolution in China, 1923-1928*, Cambridge 1984.
- Wilbur C.M., [w:] Ch'ên Kung-po, *The Communist Movement in China*, New York 1979.
- Yang Tianshi, *Perspectives on Chiang Kaishek's Early Thought From His Unpublished Diary*, [w:] *The Chinese Revolution in the 1920s. Between Triumph and Disaster*, red. M. Leutner i in., London 2002.
- Yang Tianshi, *Zhaoxun zhengshi de Jiang Jieshi. Jiang Jieshi riji jiedu*, Shangxi 2008.
- Young E.P., *The Presidency of Yuan Shih-k'ai. Liberalism and Dictatorship in Early Republican China*, Ann Arbor 1977, *Michigan Studies on China*.
- Yu Miin-ling, *A Reassessment of Chiang Kaishek And The Policy Of Alliance With The Soviet Union, 1923-1927*, [w:] *The Chinese Revolution in the 1920s. Between Triumph and Disaster*, red. M. Leutner i in., London 2002.
- Zarrow P., *China in War and Revolution, 1895-1949*, London–New York 2005, *Asia's Transformations*.
- Zheng Shiqu, *Xin wenhua yongdong yu fansheng xiandaixing sichao*, „Zhuanli Lunwen” 2009, nr 4.